

Europese schaamte over het koloniale verleden helpt Afrika niet verder Toon van Eijk

De vraagstelling

De centrale vraag in dit jaarboek is of de neiging tot schaamte over het koloniale verleden en het daarmee samenhangende racisme, terecht is. Volgens Couwenberg is het simpelweg een historisch gegeven dat Nederland als voormalige koloniale mogendheid een racistisch verleden heeft. Daarnaast verwijst hij naar het historisme: de geschiedfilosofische stroming die de fundamentele historiciteit van alle politieke en maatschappelijke werkelijkheid benadrukt. We moeten het verleden niet meten naar hedendaagse maatstaven, maar naar die van dat verleden en beseffen dat “iedere tijd zijn eigen (positieve en negatieve) karma heeft”.¹ Couwenberg gaat uit van de historiciteit van morele en rechtsopvattingen: “het [is] niet mogelijk a priori universeel geldende ideeën te formuleren over wat goed en kwaad, recht en onrecht is. Wat als recht geldt, hangt af van de historische context met de daarin heersende machtsverhoudingen, en het daarmee samenhangende collectieve rechtsbewustzijn”. Mijns inziens is een waarde- en machtsvrije analyse van sociale en politieke werkelijkheden inderdaad onmogelijk. Elders onderscheid ik drie naast elkaar bestaande wetenschappelijke paradigma's - het positivistische, constructivistische en transcendentalistische paradigma - en het historisme valt duidelijk onder het constructivistische paradigma.² Elke politieke en maatschappelijke werkelijkheid is uiteindelijk een historisch gesitueerde sociale constructie en dient overeenkomstig beoordeeld te worden.

De schuldvraag

Volgens Couwenberg is er in het Westen “een sterke moralistische oriëntatie in de publieke opinie tot gelding gekomen, die het Westen vanwege [het] koloniale verleden verantwoordelijk stelt voor alle ellende in de gedekoloniseerde landen en de ogen sluit voor de corruptie, de repressie en het wanbeleid van de nieuwe postkoloniale elites in die landen”.³ Dit is wellicht een wat al te generalistische voorstelling van zaken, aangezien bijvoorbeeld de PVV aanhang het Westen zeker niet verantwoordelijk houdt voor de mistoestanden in voormalige koloniën. Het is daarentegen wel zo dat in kringen van ontwikkelingswerkers kritiek op interne wantoestanden in ontwikkelingslanden niet altijd goed valt. Het is zeker zo dat de negatieve verschijnselen en tendenties in ontwikkelingslanden *ten dele* herleidbaar zijn tot “de export van universeel verklaarde westerse waarden van de moderniteit als vrijheid, democratie, mensenrechten e.d. in de gedekoloniseerde niet-westerse wereld”. Couwenberg schrijft hier ‘ten dele’ en dat lijkt mij een juiste conclusie. Verderop in zijn introductieartikel schrijft hij dat de meeste postkoloniale staten nog in het eerste (opbouw)stadium van het proces van staatsvorming verkeren “met daarin nog een sterke nawerking van voorstaatse tradities en invloeden (samen te vatten onder de noemers van feodalisme en tribalisme)”. Het is mijns inziens evident dat de politieke cultuur van de postkoloniale staten sterk wordt beïnvloed door zowel de autoritaire koloniale bestuurstraditie als prekoloniale invloeden.

Om 50 jaar na de dekolonisatie nog alle verantwoordelijkheid voor de huidige mistoestanden in bijvoorbeeld Sub-Sahara Afrika bij de westerse kolonisators te leggen is onzinnig, in acht nemende dat de kolonisatie ook een aantal positieve ontwikkelingen heeft voortgebracht en dat de prekoloniale geschiedenis ook impact heeft op de huidige ontwikkelingen. Mijn eigen leef- en werkervaringen als tropisch landbouwkundige beperken zich grotendeels tot Oostelijk en Zuidelijk Afrika.⁴ Daarom zal ik me in de resterende tekst op die regio concentreren. Als voorbeeld van de noodzaak om zaken altijd in wijder perspectief te plaatsen verwijs ik graag naar mijn boek over ‘Ontwikkeling en Arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika’.⁵ In dit boek komen in het deel ‘Arbeidsethos en Ontwikkeling’ de volgende onderwerpen in specifieke hoofdstukken ter sprake: de disciplinerende tot arbeid in Noordwest-Europa; verknoping van arbeidsethos met andere fenomenen; arbeidsethos en geslacht; arbeidsethos, klok en

christendom; arbeidsethos en industriële revolutie; arbeidsethos en geografie; arbeidsethos en *economy of affection*; de zwakke formele staat; en arbeidsethos, schaarste en mimetische begeerte. Deze opsomming dient slechtst om aan te tonen dat in het ontwikkelingsproces historische, ecologische, technologische, economische, politieke, sociaal-structurele, en culturele en persoonlijkheid factoren een rol spelen. Simpele, eenduidige verklaringen doen geen recht aan het altijd complexe ontwikkelingsproces.

Met betrekking tot het structurele geweld tijdens de Nederlandse 'politieacties' in Indië of de 'dekolonisatieoorlog' zegt Geoffrey Robinson, hoogleraar Zuidoost-Aziatische geschiedenis aan de University of California in Los Angeles, het volgende: "De omgang met oorlogsmisdaden gaat niet in de eerste plaats over boetedoening. Mensen hebben recht op de waarheid".⁶ Rechtszaken en waarheidscommissies kunnen mijns inziens beide nuttig zijn, maar *de* waarheid zal altijd historisch gesitueerd dienen te worden. De maatschappelijke denk- en leefwijze van alle betrokken actoren (aan Indonesische en Nederlandse zijde) was tijd-, plaats- en situatie gebonden, net zoals die van ons, zoals Couwenberg terecht opmerkt. Daarom is enige mildheid in oordelen over historische gebeurtenissen, ook vanwege de onontkoombare complexiteit van maatschappelijke gebeurtenissen, op zijn plaats.

Mijn persoonlijke bias

Couwenberg spreekt in zijn introductieartikel over een romantische verheerlijking door westerlingen van de zogenaamde Derde Wereld en de zich daar manifesterende revolutionaire bewegingen en de daaropvolgende nieuwe (veelal autoritaire) regimes. Na mijn studietijd in Wageningen (1970-78), zijnde lid van het linkse 'langharige werkschuwe tuig', was ook ik inderdaad blij met mijn eerste baan in het toentertijd 'socialistische' Mozambique (en bijvoorbeeld niet in het kapitalistisch-georiënteerde Indonesië). Mozambique was in 1975 onafhankelijk geworden onder leiding van de 'leninistisch-marxistische' bevrijdingsbeweging Frelimo. Dat deze politieke kwalificaties weinig voorstelden werd me al meteen duidelijk in de hoofdstad Maputo waar op veel muren slogans verwezen naar de revolutionaire alliantie tussen de boeren en arbeiders. Toentertijd was waarschijnlijk zo'n 90% van de bevolking boer, terwijl er nauwelijks fabrieksarbeiders waren (er stonden een paar fabrieken in de hoofdstad en hier en daar een katoen of suikerrietfabriek op het platteland). Van een 'alliantie tussen boeren en arbeiders' kon absoluut geen sprake zijn, het was een volledig theoretische *misnomer* zonder enige praktische inhoud. Tijdens mijn driejarig verblijf op het platteland in Noord Mozambique werd me ook snel duidelijk dat de door de staat gepromote 'aldeias comunais' (gemeenschapsdorpen zoals de *ujamaa* dorpen in buurland Tanzania) van geen kant werkten. De vooronderstelde traditionele Afrikaanse gemeenschapszin, waar een moderne socialistische maatschappij op gebouwd zou kunnen worden, bleek onvoldoende aanwezig. De kring van wederkerigheid bleek zich niet ver uit te strekken buiten de eigen *extended family*.

Het Frelimo bewind onder de eerste president Samora Machel was vrij militaristisch van aard en de socialistische eenpartijstaat leed onder een gebrek aan intra-partij democratie. Dat was niet verwonderlijk gezien het lage scholingsniveau van het partij kader, het gebrek aan bestuurlijke ervaring (zowat alle Portugezen hadden het land verlaten in 1975), het overgeërfd Portugese hiërarchische bestuursmodel, en prekoloniale autoritaire tradities. Al met al was ik snel genezen van mijn 'romantische verheerlijking' van vooronderstelde Afrikaanse gemeenschapszin en geïmporteerde westerse politieke ideologieën. Het was wel een voordeel dat ik op het platteland woonde en met de rauwe werkelijkheid van de boeren daar geconfronteerd werd. Andere ontwikkelingswerkers, waarvan de meesten in Maputo woonden en werkten, hadden te weinig direct contact met boeren om de negatieve gevolgen van het officiële regeringsbeleid op waarde te kunnen schatten. Hoewel het leven op het Mozambikaanse platteland in de periode 1979-1981 niet gemakkelijk was (er was bijvoorbeeld

een voedselbonnensysteem voor suiker en rijst), ben ik altijd blij geweest met deze eerste werkervaring in Afrika. Het daadwerkelijk kennen van de realiteit op het platteland verhoedt dat men blijft hangen in naïeve politieke vergezichten, gebaseerd op geïmporteerde westerse idealen en/of prekoloniale utopieën. Het is jammer dat de huidige ontwikkelingswerkers niet meer de gelegenheid hebben om langdurige werkervaring op het Afrikaanse platteland op te doen.

De zwakke formele staat

De nieuwe politiek-bestuurlijke elites in de postkoloniale staten in Afrika zijn na het dekolonisatieproces teruggevallen op autoritair-hiërarchische gezagspatronen, zoals tot uitdrukking komend in formeel democratische eenpartijstaten, die echter veelal slechts een democratische schijn ophouden. Deze eenpartijstaten worden gekenmerkt door een monopolisering van de politieke macht in de handen van één partij, een president waaromheen een netwerk van persoonlijke loyaliteiten en soms een persoonscultus groeit, en een politiek-bestuurlijke elite die het staatsapparaat als hun eigendom beschouwen en hanteren.⁷ Uiteindelijk resulteert dit in zwakke formele staten.⁸ De poging tot cultivatie van een natiestaat door middel van een staats-nationalistische ideologie als politieke integratiefactor was echter wel logisch meteen na de onafhankelijkheid: de meeste Afrikaanse staten kenden een veelheid aan etnische groeperingen, met vrij willekeurig getrokken koloniale grenzen. Bovendien hadden de nieuwe elites geen daadwerkelijke macht over de bevolking, hun macht was niet gegrondvest in eigendom van de productiefactoren land en arbeid.⁹ De plattelandsbevolking, i.c. de talrijke boeren, beheerden deze productiefactoren en waren (en zijn) daarmee feitelijk onafhankelijk. Eigenlijk konden de nieuwe politieke elites alleen het staatsapparaat als hun eigendom exploiteren wat uiteindelijk resulteerde in endemische corruptie.

De zwakke formele staat is ook het centrale onderwerp in Van der Veens boek over de recente geschiedenis van Afrika.¹⁰ In zijn visie evolueerden na de onafhankelijkheid de prekoloniale, traditionele patronagenetwerken, via de koloniale moderne staat, naar de huidige dictatoriale eenpartijstaten. De zwakke formele Afrikaanse staten worden ook wel 'patrimoniale staten' genoemd, omdat de heersers het land feitelijk als hun persoonlijk eigendom (patrimonium) beschouwen.¹¹ Het disfunctioneren van de zwakke formele natiestaat noopt de meerderheid van de bevolking (vooral nog kleine boeren) ertoe een uitweg te zoeken in een informeel cliëntèlestelsel om hun belangen te verdedigen.¹² Basil Davidson beschrijft in zijn boek 'Afrika en de vloek van de natiestaat' hoe de Afrikaanse postkoloniale natiestaten feitelijk niet functioneren.¹³ Hij beargumenteert dat Afrika's maatschappelijke crisis voornamelijk wordt veroorzaakt door het disfunctioneren van maatschappelijke en politieke instellingen.¹⁴ Het nationalisme, resulterend in dekolonisatie en onafhankelijkheid, bracht natiestaten voort - of beter gezegd liep uit op een streven naar natiestaten.

Modern tribalisme

Ten tijde van de opdeling van Afrika (rond 1880) waren veel Europeanen van mening dat tribalisme de vloek van Afrika was en velen denken dat nu nog. Het prekoloniale Afrika zou slechts stammen gekend hebben. In een bredere geschiedkundige zin is tribalisme moeilijk te onderscheiden van nationalisme. Het verwijst naar "de solidariteit en gemeenschappelijke banden van mensen die met elkaar een cultuur en een land delen".¹⁵ Tribalisme in deze zin heeft in Afrika - en overal elders - altijd bestaan en resulteerde in een beschaafde maatschappij gebaseerd op naleving van wetten. Het tegenwoordige moderne tribalisme resulteert echter in wanorde en onfatsoenlijk gedrag en is in feite een cliëntèlestelsel. Dit cliëntèlestelsel is helaas de wijze geworden waarop nu in Afrika politiek wordt bedreven. Volgens Davidson leidde juist het postkoloniale, uitheemse model van de Europese natiestaat tot het moderne tribalisme. Deze natiestaten slaagden er namelijk niet in "legitimiteit te verwerven in de ogen van de meeste Afrikaanse burgers en [ze] bleken al snel niet in staat de belangen van die

burgers te beschermen en te bevorderen, afgezien van de paar bevoorrechten".¹⁶ De enige uitweg voor burgers en boeren was de politiek van het cliëntèlestelsel.

Regressief tribalisme

Waarom namen de nieuwe natiestaten in Afrika de voorbeelden over van "juist die landen of politieke stelsels waardoor ze onderdrukt en geminacht werden? Waarom niet de voorbeelden uit de eigen geschiedenis aanpassen aan de moderne tijd, of nieuwe modellen verzinnen?"¹⁷ Waren er geen natiestaten in de prekoloniale geschiedenis van Afrika? Volgens Davidson kwamen bij onder andere de Ashanti, Mossi, Yoruba en Mandinka (proto)natiestaten voor met constitutionele *checks and balances* om misbruik van macht te voorkomen.¹⁸ Tijdens het dekolonisatieproces ontstond een steeds groter conflict tussen 'oude' en 'nieuwe' nationalist. De eerste groep pleitte voor een herstel van de prekoloniale machthebbers en hun privileges, terwijl de laatste groep vond dat deze traditionele *chiefs* en koningen een blok aan het been zouden zijn voor vernieuwende vooruitgang. Met het overboord zetten van de erfenis van *chiefs* en koningen waren de nieuwe nationalist echter verplicht "een ander, uit Europa komend erfgoed te accepteren, namelijk het streven naar natiestaten. Ze moesten de vervreemding accepteren die zijzelf eerst hadden aangevochten en verworpen".¹⁹ De nieuwe nationalist omhelsden het streven naar een natiestaat als de enig mogelijke manier om aan koloniale overheersing te ontsnappen. In hun ogen was Afrika's rijkdom aan etnische culturen verwarrend en bovendien moeilijk in te passen in hun vooruitgangsplannen. Het werd als regressief tribalisme gezien.

Meteen na de onafhankelijkheid werd 'het maatschappelijke conflict' ondergeschikt gemaakt aan 'het nationale conflict'. Het ging niet langer om maatschappelijke verandering en verbetering van de positie van de massa's "waarvan men toch mocht veronderstellen dat het hele onafhankelijkheidsproject daarom te doen was geweest" maar om de rivaliserende belangen van elites.²⁰ De onderlinge strijd om de uitvoerende macht en politieke baantjes (en dus toegang tot donorfondsen) tussen verschillende groepen uit de elites kreeg prioriteit.

Geen klassenbelangen

De democratische parlementaire modellen van Engeland en Frankrijk bleken in de nieuwe Afrikaanse natiestaten niet te functioneren. De verschillende groepsbelangen binnen de Europese staten konden door parlementaire compromisvorming op één lijn worden gebracht, omdat er consensus over het algemeen belang was.²¹ Het Europese model vloeide voort uit een maatschappij die al in gevestigde sociale klassen was verdeeld: een wijd verspreide middenklasse domineerde de samenleving en ook de arbeidersklasse was in het systeem ingepast. Gemakkelijk herkenbare en hanteerbare sociale klassen bestonden in Afrika echter niet. Niet klassenbelangen maar regionale en territoriale belangen domineerden het parlementaire stelsel van de nieuwe natiestaten. "Dikwijls, hoewel niet altijd, maten die zich een etnische gedaante aan, vooral daar waar etnische groepen of nationaliteiten omvangrijk en economisch expansief waren".²² Aldus ontwikkelde de politiek van het cliëntèlestelsel zich. Terwijl in Engeland en Frankrijk meerpartijstelsels gebaseerd op niet-gebiedsgebonden sociale klassen waren ontstaan, werden de natiestaten in Afrika gebaseerd op cliëntèle-achtige eenpartijstelsels. De politiek verengde zich tot twee groepen: de (stedelijke) groepen met toegang tot de bronnen van inkomsten en de grote numerieke meerderheid op het platteland die uitgemolken kon worden. Er ontstond een steeds grotere tegenstelling tussen de belangen van de steden en die van het platteland.

De zwakheid van de menselijke natuur

Het autoritaire staatsgezag ging gelijk op met een almaar uitdijende bureaucratie. Steeds meer personen beschouwden de staat als een middel van bestaan. En al deze personen leefden "direct of indirect van buitenlandse hulp en van het surplus dat werd onttrokken aan het platteland".²³ Het

redelijke “en zelfs noodzakelijke beleid om uit het landbouwsurplus ontwikkelingskapitaal op te bouwen - noodzakelijk omdat er meestal geen andere surplussen van noemenswaardige grootte voorhanden waren” - draaide op een ramp uit.²⁴ De nieuwe natiestaten verloren hun legitimiteit en geloofwaardigheid in de ogen van de boeren. Het grote dilemma van Afrika was dat een sterke staat alleen een militaire dictatuur leek te kunnen zijn en een zwakke staat tot het cliëntèlestelsel verviel. De uitweg uit dit dilemma kon volgens Davidson alleen in politieke massaparticipatie gevonden worden. Massaparticipatie en decentralisatie van de uitvoerende macht door plaatselijk zelfbestuur zouden in de prekoloniale Afrikaanse samenlevingen - vóór de tijd van de overzeese slavenhandel en de koloniale onteigening - gebruikelijk zijn geweest. Op deze ervaringen kon in principe teruggegrepen worden om tot een moreel en politiek herstel te komen, maar dat gebeurde helaas niet. De belangrijkste oorzaken van de tot op heden falende massaparticipatie en decentralisatie zijn volgens Davidson tweeledig: de diepgewortelde gewoonten van bureaucratische macht en de zwakheid van de menselijke natuur.²⁵

Afrikanisering

Davidson beweert dus dat decentralisatie van macht en ‘*checks and balances*’ in de prekoloniale Afrikaanse samenlevingen gebruikelijk waren. Volgens Van der Veen werden in de prekoloniale tijd de premoderne Afrikaanse samenlevingen gekenmerkt door patronagenetwerken die waren gebaseerd op een wederzijdse afhankelijkheid tussen ‘cliënt’ en ‘patroon’.²⁶ In deze netwerken hadden cliënten onderhandelingsruimte omdat ze konden overlopen naar een andere patroon. Tijdens de Europese kolonisatie werd deze wederzijdse afhankelijkheid echter vervangen door een nieuw fundament dat was gebaseerd op de moderne wapens van een centrale regering. Zoals eerder gezegd, evolueerden na de onafhankelijkheid de traditionele patronagenetwerken via de koloniale moderne staat naar autoritaire eenpartijstaten. In een proces van ‘afrikanisering’ werden de postkoloniale jonge formele staten geleidelijk aan vervangen door informele patronagenetwerken, die tot ineffectief opererende formele staten leidden. De politieke elites gebruik(t)en de informele patronagecultuur om modernisering te belemmeren en de status-quo (hun macht) te handhaven.²⁷

Het is wel een vraag op welke schaal de premoderne patronagenetwerken, gebaseerd op een wederzijdse afhankelijkheid tussen cliënt en patroon, functioneerden? Waarschijnlijk kon de (fysieke en sociaaleconomische) afstand tussen cliënt en patroon niet al te groot zijn, omdat bij grote afstanden de wederzijdse controle bemoeilijkt wordt. Hier speelt waarschijnlijk hetzelfde als bij de eerder vermelde (vaak vooronderstelde) traditionele Afrikaanse gemeenschapszin (*ujamaa*) die zich ook niet al te ruim uitstrekt.

De tegelijkertijd harde en zachte staat

Volgens Van Cranenburgh is bijvoorbeeld de Tanzaniaanse staat tegelijkertijd *hard* en *soft*.²⁸ Het harde aspect verwijst naar een autoritaire beleidsformulering en -uitvoering en het zachte of zwakke aspect naar de geringe daadwerkelijke impact van de staat op het gedrag van de bevolking. Het harde aspect kan alleen veranderen als vooral boeren erin slagen hun *countervailing power* te vergroten. Als door deze georganiseerde tegenmacht (bijvoorbeeld in de vorm van coöperaties) de belangen van de boeren beter gediend worden, zullen zij positief reageren op de *enabling environment* die de staat dient te creëren. Aldus zal de impact van de staat toenemen.²⁹ Een autoritaire of hardhandige staat is dus niet noodzakelijkerwijs effectief in zijn pogingen de bevolking te beïnvloeden en kan daarom niet sterk genoemd worden. Autonomie in beleidsformulering is geen garantie voor succes in beleidsuitvoering.³⁰ De feitelijk zwakke formele Afrikaanse staat maakt ontwikkelingssamenwerking als westerse modernisering, tot uitdrukking komend in activiteiten gericht op ‘goed bestuur’, een moeizame exercitie.³¹

Disciplineren tot een modern arbeidsethos

De eenpartijstaat en de autoritaire manier van politiek bedrijven zijn wanhopige pogingen van de Afrikaanse elites om controle over het volk te verkrijgen, geconfronteerd als ze werden met hun structurele gebrek aan macht. Uiteindelijk kan de plattelandsbevolking altijd vluchten en overleven in haar eigen informele stelsels (zij beheren ten slotte de productiefactoren land en arbeid). In Afrika is de zwakke formele staat er niet in geslaagd de nog relatief kleine groep van fabrieksarbeiders, kantoorwerkers en overheidsdienaren een moderne werkdiscipline op te leggen. De retoriek van politici over het belang van hard werken verzandt in hun zwakke vermogen de bevolking echt te beïnvloeden. Naast het feitelijke onvermogen van de zwakke staat om een disciplineren tot een modern arbeidsethos te bewerkstelligen, speelt ook mee dat er in Afrika weinig industrialisering heeft plaatsgevonden. Het is vooral de discipline van fabrieksarbeid die de transformatie van een premodern in een modern arbeidsethos teweegbrengt.³² Een modern arbeidsethos is ook gekoppeld aan een strikte tijddiscipline (op tijd komen, afspraken nakomen, etc.).³³ In een premoderne rurale samenleving met een beperkte integratie in de wereldeconomie heeft een modern arbeidsethos echter nog niet zo veel zin. Donald Kaberuka, president van de *African Development Bank*, zegt in een interview³⁴: “China leert ons dat er een belangrijke rol voor de staat is in de economie. Een van onze fouten in de afgelopen jaren was de rigoureuze terugtrekking van de staat uit de economie. Dat kan niet in ontwikkelingslanden ... In de landbouw ligt een hoofdrol voor de staat”. Hij vergeet echter dat de zwakke Afrikaanse staat niet vergelijkbaar is met de sterke, pragmatische Chinese staat.³⁵

Couwenberg merkt terecht op dat het huidige Chinese succesverhaal de boodschap uitdraagt in de niet-westerse wereld dat “het volgen van het liberale concept van de moderniteit, in het bijzonder de westers-liberale democratie en opvatting van mensenrechten, niet langer een voorwaarde is voor economisch succes en acceptatie in de internationale gemeenschap”.³⁶ Dit geldt zeker ook voor veel Afrikaanse landen waar China steeds vaker als een (economisch en politiek) rolmodel wordt gezien. Maar ook in het huidige Europa valt een nauw verholen hunkering naar de daadkracht, die een één-partijstaat als China kan tentoonstellen, te onderkennen.

Van der Veen zegt dat de kern van het ontwikkelingsvraagstuk in Azië moet raken aan het volgende: “heel kort door de bocht geformuleerd: tot vrij recent, laten we zeggen tot rond ongeveer 1900, waren de Aziaten naar moderne maatstaven lui, daarna begonnen zij gestaag ijveriger te worden, en nu worden zij algemeen beoordeeld als hardwerkend, soms zelfs als té hard werkend”.³⁷ De vraag is dan waarom het premoderne arbeidsethos (werken om te leven) in een modern arbeidsethos (leven om te werken) is getransformeerd? In premoderne samenlevingen is het rationeel om niet harder te werken dan strikt noodzakelijk is. Harder werken levert niets op omdat de premoderne status-quo samenleving zo georganiseerd is dat voornamelijk anderen er van profiteren. De kern van beginnende modernisering is dat meer werken moet lonen.³⁸ De transformatie van een premodern in een modern arbeidsethos vindt plaats in de volgende instituties: in de thuisomgeving, de school, de werkplek, de kerk en door de massamedia en de politiek. Zegt Van der Veen: “Staten hebben de neiging het moderniseringsproces te stimuleren door de werkzaamheden van de bevolking te disciplineren, waardoor zij bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuw arbeidsethos”.³⁹ Dit gebeurde althans in de Aziatische ‘ontwikkelingsstaten’ die werden gekarakteriseerd door een opvallende rol van de staat in het bevorderen van de industrialisering. Maar plattelandsontwikkeling was het eerste stadium in het ontwikkelingsproces van de meeste Aziatische landen en dit was alleen mogelijk door actief politiek en bestuurlijk ingrijpen van de overheid.⁴⁰ Het was vooral het autoritaire en pragmatische karakter van de Aziatische ontwikkelingsstaten dat deze inhoudelijke aansturing van beleid mogelijk maakte.⁴¹

Dit alles ondersteunt de stelling dat krachtige, sterke natiestaten een noodzakelijke randvoorwaarde zijn voor economische ontwikkeling. In hoeverre Europees schuldgevoel over het koloniale verleden bijdraagt aan de ontwikkeling van sterke Afrikaanse staten is een moeilijk te beantwoorden vraag. Uiteindelijk zal de Afrikaanse bevolking het zelf moeten doen, maar ondersteuning van dit moeizame proces door Europese landen is gewenst, zolang men realistisch blijft over de potentiële impact van dit soort ondersteuning. Een van de eerste hoofdstukken in mijn boek over 'Ontwikkeling en Arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika' draagt de titel 'De disciplinerende tot arbeid in Noordwest-Europa'. Dit slechts om aan te geven dat ook hier in Noordwest-Europa een modern arbeidsethos niet zo maar uit de lucht is komen vallen. Studie van de geschiedenis van dit langdurende westerse disciplineringsproces is nuttig voor een beter begrip van de Afrikaanse situatie, en voor eventuele beleidsaanbevelingen.

Het machtsmotief

Volgens Couwenberg is het machtsmotief de primaire historische drijfkracht "met zijn streven naar beheersing van de levensvoorwaarden ter realisering van de nodige veiligheid, orde en welvaart".⁴² In Couwenberg's polair-dialectisch werkelijkheidsbesef is het machtsmotief een ambivalent verschijnsel met een positieve en negatieve pool. Het positieve of constructieve aspect schept orde en samenhang, terwijl het negatieve of destructieve aspect in repressie, uitbuiting, willekeur en gewelddadigheid ontaardt. Het machtsmotief is in principe onverzadigbaar. "Men raakt er meer aan verslaafd naarmate men er meer en langer van proeft".⁴³ Zowel het politieke als economische machtsstreven neigt naar machtsconcentratie. Een voorbeeld van onverzadigbaar politiek machtsstreven zijn de Afrikaanse regeringsleiders die via grondwetswijzigingen zo lang mogelijk aan de macht proberen te blijven. En onverzadigbaar economisch machtsstreven uit zich, onder andere, in een zo volledig mogelijke monopolisering van de markt door commerciële bedrijven. De recente bemoeienis van China in Afrika is een duidelijk voorbeeld van vooral economisch machtsstreven. De geschiedenis van het Europese kolonialisme maakt het echter moeilijk hier commentaar op te hebben.⁴⁴

In de context van het machtsmotief verwijst Couwenberg ook naar een relatief nieuw onderdeel in de westerse ontwikkelingshulp: "de wereldwijde export van de principes en instituties van de westers-liberale rechtsstaat ... als aanzet tevens tot de ontwikkeling in democratische richting".⁴⁵ Hoewel tal van internationale organisaties en duizenden juristen zich hiervoor inzetten, is daarmee de machtsproblematiek niet opgelost, merkt Couwenberg terecht op. Inderdaad is *good governance* de afgelopen jaren zowel een belangrijk criterium geworden in de selectie van ontwikkelingslanden die hulp ontvangen als een onderwerp waar de hulp zich op dient te richten. Aangezien het onderwerp 'goed bestuur' of 'goed beheer' doortrokken is van 'macht', is het evident dat dit thema niet gemakkelijk van buitenaf te beïnvloeden is. De resultaten van de 3-D benadering (*defense, diplomacy & development*) in *failed states* als Irak en Afghanistan zijn dienaangaande niet erg hoopvol.⁴⁶ Maar ook in staten die niet recentelijk in (burger)oorlogen verwickeld zijn geweest, blijft verbetering van het openbaar bestuur een moeizaam proces dat maar moeilijk is in te passen in de veelal kortlopende scenario's van buitenlandse hulp.

Interdependenties

Wecke schrijft dat het bij ontwikkeling uiteindelijk gaat om complexe interrelaties van mondiale vraagstukken. "Nog steeds wordt te weinig uitgegaan van de onderlinge samenhang tussen de grote wereldproblemen op het gebied van milieu, vrede, mensenrechten, ziekten, honger, armoede, economisch crises, bewapening, analfabetisme, indoctrinatie, onderdrukking, schaarste aan grondstoffen, oorlog, discriminatie van individuen en volkeren en dergelijke. Gebeurtenissen op het ene gebied hebben hun repercussies op het andere".⁴⁷ Deze uitputtende opsomming stemt niet vrolijk en belangrijker ... een praktisch toepasbare 'holistische' benadering om de gewenste samenhang te

bewerkstelligen is niet voorhanden. In verscheidene hier vermelde publicaties spreek ik in dit verband van ‘de illusie van het intellectuele holisme’: met alleen rationeel denken gaan we deze mondiale vraagstukken niet oplossen. Couwenberg zegt dat het voortschrijdende mondiale integratieproces resulteert in steeds langere ketens van interdependenties en vraagt om meer internationale en transnationale coördinatie van besluitvorming.⁴⁸ De vraag is dan *hoe* dit in de praktijk te realiseren?

Het psychogene aspect van ontwikkeling

Norbert Elias zou zeggen dat de steeds langere ketens van interdependenties zowel psychogene als sociogene aspecten hebben.⁴⁹ In zijn visie veranderen de structuur van de samenleving en de individuele persoonlijkheid min of meer in overeenstemming met elkaar. Er is een verwevenheid van maatschappelijke vormingsprocessen en persoonlijkheidsprocessen. In mijn visie worden alle maatschappelijke processen en structuren uiteindelijk opgestart en onderhouden door individuele actoren. In dat geval zouden psychogene veranderingen in individuen centraal dienen te staan. De afgelopen decennia is veel tijd en geld besteed aan ontwikkelingshulp (momenteel ook aan *good governance* en ketenbenaderingen zoals *value chains*) maar het psychogene aspect is altijd verwaarloosd.⁵⁰ Davidson benadrukte eerder, in de context van het belang van decentralisatie, de zwakheid van de menselijke natuur.

Sociaaleconomische emancipatie

Couwenberg zegt dat Europa, met vallen en opstaan, in het beschavingsproces een hoger niveau van maatschappelijke en bewustzijnsontwikkeling heeft bereikt dan andere continenten. Dat zou ook haar aantrekkingskracht op de huidige migranten- en vluchtelingenstromen verklaren.⁵¹ En zegt hij: “Geschied- en politiek-filosofisch gezien valt [het dekolonisatie]proces te herleiden tot het emancipatiemotief van de moderniteit”. Het dekolonisatie proces in Afrika kan inderdaad gezien worden als een emancipatoir of progressief proces, maar tegelijkertijd hebben we geconstateerd dat regressieve tendensen een rol spelen. Met de nationale politieke vrijheid is voor een groot gedeelte van de bevolking nog geen sociaaleconomische vrijheid gewonnen. En met het momenteel dominante neoliberale vrijemarktdenken is de sociaaleconomische emancipatie van bijvoorbeeld Afrikaanse kleine boeren geenszins een gegeven. In een eerder artikel in *Civis Mundi* heb ik betoogd dat inhoudelijke bewustwording (bij de armen én rijken) van de economische en politieke nadelen van het neoliberale vrijemarktdenken weliswaar noodzakelijk is, maar niet afdoende.⁵² Zulke bewustwording (*van* iets) resulteert niet automatisch in daadwerkelijke gedragsveranderingen. Een meer diepgaande bewustzijnsontwikkeling, of spirituele ontwikkeling of morele ontwikkeling, kan dit proces versnellen. Hetzelfde geldt voor de bewustwording *van* (westerse) democratische beginselen en (universele) mensenrechten. Het is een eerste noodzakelijke stap, maar waarschijnlijk niet voldoende.

De last van de witte man

“De *White Man’s Burden*, de heroïsche beschavingstaak die Rudyard Kipling in zijn trotse gedicht uit 1899 voor het blanke ras zag weggelegd, [heeft] zich tegen ons gekeerd en is geworden tot een werkelijke last, een deprimerend schuldgevoel over kolonisatie, slavernij en economische uitbuiting van de derde wereld. Dat verhindert ons te begrijpen dat - heus! - de kolonisatie voor de gekoloniseerden ook iets goeds betekende”.⁵³ Afgezien van het feit dat de kolonisatie ook iets goeds heeft gebracht (o.a. infrastructuur en gezondheidszorg en onderwijs) is een deprimerend schuldgevoel simpelweg niet bevorderlijk voor het effectief ondersteunen van de Afrikaanse bevolking.⁵⁴ Bewustwording *van* ons koloniale verleden is noodzakelijk, maar zet als zodanig geen zoden aan de dijk. Daadwerkelijke ondersteuning van het emancipatieproces van de gewone Afrikaanse burgers en boeren vereist naast bewustwording ook bewustzijnsontwikkeling, zowel hier als daar.

Eindnoten:

- ¹ S. W. Couwenberg, *Hoe te oordelen over kolonialisme en racisme als omstreden geraakt Nederlands en Europees verleden?*, Introductieartikel, dit jaarboek.
- ² T. van Eijk, *Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems*, PhD thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands, 1998, <http://edepot.wur.nl/121226>
- ³ S. W. Couwenberg, *Hoe te oordelen over kolonialisme en racisme als omstreden geraakt Nederlands en Europees verleden?*, Introductieartikel, dit jaarboek.
- ⁴ In de periode 1979-2007 heb ik ruim 20 jaar op het platteland in Mozambique, Kenia, Tanzania en Zambia gewerkt. Vanaf 2007 woon ik weer in Wageningen maar doe nog veel kortlopende missies in Afrika. Bovendien ben ik ruim 25 jaar getrouwd met een Tanzaniaanse en baseer mijn opvattingen dus niet alleen op werkervaringen, maar ook op het reilen en zeilen binnen de context van een Afrikaanse schoonfamilie.
- ⁵ T. van Eijk, *Ontwikkeling en arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika. Het belang van gedragsverandering en bewustzijnsontwikkeling*, KIT Publishers, Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 2007. [Dit boek is helaas niet langer leverbaar. Geïnteresseerde lezers kunnen een elektronische kopie bemachtigen via de auteur: www.toon-van-eijk.nl Een verkorte Engelse versie van dit boek is verkrijgbaar op: <http://www.lulu.com/spotlight/toondotvaneijkatupcmalldotnl>]
- ⁶ Interview met Geoffrey Robinson, 'Waarheidscommissie Indië is nodig', NRC, 10/11 oktober 2015.
- ⁷ S. W. Couwenberg, *Hoe te oordelen over kolonialisme en racisme als omstreden geraakt Nederlands en Europees verleden?*, Introductieartikel, dit jaarboek.
- ⁸ 'De zwakke formele staat' is de titel van hoofdstuk 10 in mijn eerder genoemde boek over *Ontwikkeling en Arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika*.
- ⁹ T. van Eijk, *Ontwikkelingssamenwerking als westerse modernisering?*, Civis Mundi digitaal # 9, januari 2012. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1789&>
- ¹⁰ R. van der Veen, *Afrika. Van de Koude Oorlog naar de 21e eeuw*, KIT Publishers, Amsterdam, 2002.
- ¹¹ Zie ook T. van Eijk, *Achtergrond Aziatisch proces van modernisering*, Civis Mundi digitaal # 3, april 2011. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1644>
- ¹² Zie T. van Eijk 2007 (KIT, blz. 173).
- ¹³ B. Davidson, *Afrika en de vloek van de natiestaat*, Uitgeverij Jan Mets, Amsterdam/Novib, 's Gravenhage, 1994 [The Black Man's Burden - Africa and the Curse of the Nation-State, 1992]
- ¹⁴ Davidson 1994: p.15.
- ¹⁵ Davidson 1994: p.16.
- ¹⁶ Davidson 1994: p.17.
- ¹⁷ Davidson 1994: p.23.
- ¹⁸ Davidson 1994: p.63.
- ¹⁹ Davidson 1994: p.73.
- ²⁰ Davidson 1994: p.109.
- ²¹ Davidson 1994: p.196.
- ²² Davidson 1994: p.197.
- ²³ Davidson 1994: p.200.
- ²⁴ Davidson 1994: p.202.
- ²⁵ Davidson 1994: p.297, 300.
- ²⁶ R. van der Veen, *Waarom Azië rijk en machtig wordt*, KIT Publishers, Amsterdam, 2010 (p.452).
- ²⁷ Van der Veen 2010: p.229.
- ²⁸ O. van Cranenburgh, *The Widening Gyre. The Tanzanian One-Party State and Policy towards Rural Cooperatives*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden, 1990.

-
- ²⁹ Zie T. van Eijk 2007 (KIT, blz.182).
- ³⁰ Van Cranenburgh 1990: blz.51.
- ³¹ Zie ook: T. van Eijk, *Achtergrond Aziatisch proces van modernisering*. Civis Mundi digitaal # 3, april 2011. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1644>
- ³² Zie T. van Eijk 2007 (KIT, blz.177).
- ³³ Mijn eerste baan in Afrika was in het noorden van Mozambique in de periode 1979-1982. Daar ging toen onder *expatriates* en hoger opgeleide Mozambikanen het grapje rond dat men zich aardig kon redden in de Mozambikaanse bureaucratie met slechts een gering aantal Portugese woorden, die toevallig allemaal met de letter 'a' begonnen: *amanhã* (morgen), *ainda* (nog niet), *atrasado* (verlaat) en *acabou* (het is op).
- ³⁴ *Afrika. Chinese lessen helpen 'verloren' continent groeien*. Sectie: Economie. Door: Koert Lindijer, NRC Handelsblad, 27/28 november 2010.
- ³⁵ Zie ook: T. van Eijk, *Achtergrond Aziatisch proces van modernisering*. Civis Mundi digitaal # 3, april 2011. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1644>
- ³⁶ S.W. Couwenberg, *Modern autoritarisme in historisch en actueel perspectief*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1756>
- ³⁷ Van der Veen 2010: p.488.
- ³⁸ Van der Veen 2010: p.528.
- ³⁹ Van der Veen 2010: p.123.
- ⁴⁰ Van der Veen 2010: p.508.
- ⁴¹ Zie ook: T. van Eijk, *Achtergrond Aziatisch proces van modernisering*. Civis Mundi digitaal # 3, april 2011. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1644>
- ⁴² S.W. Couwenberg, *Liberalisme als westerse beschavingstraditie en het machtsprobleem*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1740>
- ⁴³ S.W. Couwenberg, *Liberalisme als westerse beschavingstraditie en het machtsprobleem*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1740>
- ⁴⁴ Zie ook: T. van Eijk, *Ontwikkelingssamenwerking als westerse modernisering?*, Civis Mundi digitaal # 9, januari 2012. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1789&>
- ⁴⁵ S.W. Couwenberg, *Liberalisme als westerse beschavingstraditie en het machtsprobleem*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1740>
- ⁴⁶ T. van Eijk, *Neoliberalisme en de rol van religie in ontwikkelingssamenwerking*. Civis Mundi digitaal # 2, december 2010. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1507>
- ⁴⁷ L. Wecke, *Een Verkenning van Toekomstverkenningen*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1755>
- ⁴⁸ S.W. Couwenberg, *Einde natiestaat en einde van de politiek: het einde van intellectuele (wens)dromen*. Civis Mundi digitaal # 8, november 2011. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1758>
- ⁴⁹ N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht, 1987.
- ⁵⁰ T. van Eijk, *Ontwikkelingssamenwerking als westerse modernisering?*, Civis Mundi digitaal # 9, januari 2012. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1789&>
- ⁵¹ S. W. Couwenberg, *Hoe te oordelen over kolonialisme en racisme als omstrepen geraakt Nederlands en Europees verleden?*, Introductieartikel, dit jaarboek.
- ⁵² T. van Eijk, *Neoliberalisme en de rol van religie in ontwikkelingssamenwerking*. Civis Mundi digitaal # 2, december 2010. <http://www.civismundi.nl/index.php?p=artikel&aid=1507>
- ⁵³ De filosoof Luuk van Middelaar, geciteerd door Chris van der Heijden. *De last van de witte man. Was het kolonialisme alleen slecht?*, Vrij Nederland, 25 oktober 2003.
- ⁵⁴ Mijn boek over 'Ontwikkeling en Arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika' telt een hoofdstuk getiteld 'Kolonialisme en slavenhandel' waarin wetenschappers als Achterhuis, Wesseling, Landes, Lemaire, Scheffer en Koponen ter sprake komen. Vanwege de politieke 'gevoeligheid' van het onderwerp

---

slavenhandel en de beperkt beschikbare ruimte kan ik dit thema hier niet slechts in enkele zinnen samenvatten. Zie Van Eijk 2007 (p.106-111) en Van Eijk 2010 (p.83-88; Engelse versie van het KIT 2007 boek).

In de context van de impact van geografische en culturele factoren op economische ontwikkeling is ook hoofdstuk 8 in hetzelfde boek relevant: 'Arbeidsethos en geografie' (met o.a. de volgende subhoofdstukken: Relatie tussen klimaat en arbeidsethos; Primaire en secundaire factoren; Intercontinentale verschillen in technologieontwikkeling; en Culturele factoren als *wild cards*). Dit hoofdstuk 8 is grotendeels gebaseerd op het interessante boek *Guns, Germs and Steel* van Jared Diamond 1998.

Ook hoofdstuk 9 (Arbeidsethos en *economy of affection*) is hier relevant. Goran Hyden (1980:233) zegt: "The roots of Africa's underdevelopment are not found in the international system, but in the rural areas of that continent". G. Hyden, *Beyond ujamaa in Tanzania. Underdevelopment and an uncaptured peasantry*, Heinemann Educational Books Ltd, London, 1980.